

Bálint László Áron

VITÉZEK VALLÁSA: BALASSI BÁLINT KÁLVINISTA RECEPCIÓJA A HYMNUS SECUNDUS TÜKRÉBEN

Mi közünk lehet Balassi Bálinthoz? – tehetné fel a *Sárospataki Füzetek* egyszeri olvasója tanulmányom címe láttán. A földrajzilag behatárolt egyazon helyen (Sárospatak) túl, más is összeköti a pataki diákok életét a négy évszázaddal ezelőtt élt kard- és tollforgató nemesével. Istenes énekeinek ismerete mélyebb tekintést enged abba a személyes, vallomások lírába, melyben Balassi prédikatori módon szól a Szentháromság Istennel megélhető legbensőségesebb kapcsolatról. 2018-ban készített egyháztörténeti témában végzett szakdolgozati kutatásom¹ legfontosabb hozadékanak azt tartom, hogy az így, teológiatörténetileg újrarajzolt Balassi-kép nyomán nem csak közelebb kerülhettem a kor istenképéhez, hitvallásudatához, de újszerű módon közelíthetem meg lelkészi gyakorlatomban a prédikációírást, valamint homiletikai gyakorlatom is intenzíven formálódott. Ezen kutatás gondolatmenetéből szeretnék a következőkben megosztani néhány gondolatot egy tanulmány keretein belül.

Egy személyes himnusz

Zólyom vára, ahol Balassi Bálint született és gyermekként nevelkedett az egyre terjedő reformáció egyik szellemileg és történelmileg is fontos bázisa volt a Felvidéknek a 16. század folyamán.² A század közepére a harctereken és végvárakban jelen levő ferences rendi szerzeteseket és vándorprédikátorokat felváltották tehát a reformáció prédikátorai,³ úgymint példá-

¹ Témavezető: Dr. Csorba Dávid

² GYÖRI L. János: *A magyar reformáció irodalmi hagyományai*, Budapest, Református Pedagógiai Intézet, 1998, 86.

³ ÖZE Sándor: A szent had, in Uő.: *A határ és a határtalan, Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*, Piliscsaba, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség *METEM Könyvek* 54, 2005, 124.

ul Nagyari József,⁴ és Tofeus Mihály,⁵ vagy a Wittenbergben lutheri tanokat magáévá tevő, humanista tanítómester, Bornemisza Péter prédikátor, aki 1563 végétől-1564 elejétől, vagyis Balassi kilencéves korától neveli azt a Biblia ismeretére, protestáns szellemben a Balassi család tanítómestereként.⁶ A mester prédikációit, tanításait valószínűleg később is forgatta az „okos vitéz úr”,⁷ hiszen világának hitmegújító eszméit, valamint gondolkodásmódját átható személyes istenkapcsolatát mindezek formálhatták.⁸ Pontosan ez a fajta személyes büntudat és bűnbánat motívuma az, amiben legfőképp tetten érhető a bornemisza szemléletmód Balassinál. Makkai Sándor szerint a magyar költészet szinte teljességgel nélkülözi ezt a fajta hozzáállást, egyedül Balassinál, majd pedig Adynál van jelen ez a fajta személyes, egyéni lírában is megjelenő bűnbánati hangnem: „Nincs bűneit sirató, azokat megrendülve átélő és bánó, azoktól kétségbeesetten szabadulást kereső magyar költő, Balassit és Adyt kivéve. [...] Mert hiányzott belőlük (a többiekből) a magukkal való szent elégedetlenség szenvedélye, a saját személyük bűnös voltának keserű meglátása és siratása, az Istennel való személyes találkozás megrendítő hatalma és hatása.”⁹

Balassi versei mindemellett a kor lenyomatait is magukban hordozzák, ahogy ezt láthatjuk az általam vizsgálni kívánt művében is, hiszen az 1588-89 körül keletkezett *Hymnus secundus* is így helyezhető kontextusba: viaskodás kívül és belül, az egyetlen biztos pont pedig a Szentháromság Isten. Már maga a végvári helyzet is egyfajta feloldhatatlannak látszó ellentétet hordozott magában: egyfelől az ellenségnek való folyamatos kitettség okozta apokaliptikus határhelyzet folyamatos küzdelmét,¹⁰ másfelől pedig az öléssel, halállal naponta találkozó katonáknak szóló prédikációkban hallott „Szentek legyetek!”-parancs paradoxonját.¹¹ Noha az ellentmondás feloldhatatlannak látszik – ld. Őze a témában írott tanulmányának bevezetőjét,¹² – azonban nem lehet elegendő erre az, hogy a kor egyik természetes velejárójának számított a háború.

⁴ Nagyari József (1651–1694) református prédikátor, az ifjabb Apafi Mihály mellett teljesített szolgálatot, lásd Nagyari József tábori prédikációi (1681–1683), Sajtó alá rend. DR. GYŐRI L. János, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002.

⁵ Tofeus (máshol Dobos) Mihály (1644–1684), Apafi Mihály (1661–1690) erdélyi fejedelem udvari prédikátora, református püspök, teológiai doktor, akinek prédikációit Apafi felesége, Bornemisza Anna parancsára jegyezték le. Lásd BALOGH Judit: Apafi Mihály erdélyi fejedelem portai diplomatainak felekezeti hovatartozása és kapcsolatrendszere, in ITTÉSZ Gábor (szerk.): *Viszály és együttélés: Vallások és felekezetek a török hódoltság korában*, Budapest, Universitas Kiadó, 2017, 91.

⁶ KŐSZEGHY Péter: *Balassi Bálint. Magyar Alkibiadész*, Budapest, Balassi Kiadó, 2008, 94.

⁷ Pethő Gergely jellemzi ezzel a kifejezéssel Balassi Bálintot, míg öccsét, Ferencet „jámbor híres vitéz úrfiként” aposztrofálja, éreztetve a köztük fennálló szellemi különbséget. Lásd GERSEI PETHŐ Gergely: *Rövid magyar krónika*, Bécs, 1660.; Vö. KŐSZEGHY: i. m., 53.

⁸ GYŐRI L.: i. m., 82.

⁹ MAKKAI Sándor: *Magyar fa sorsa, A vádlott Ady költészete*, Budapest, Soli Deo Gloria, 1927, 93.

¹⁰ ŐZE: i. m., 178.

¹¹ 3Móz 20,26: „És legyetek nékem szentek, mert én, az Úr, szent vagyok, aki kiválasztottalak titeket a népek közül, hogy enyéim legyetek.”

¹² ŐZE: i. m., 127.

Ha az imént idézett mózesi igeszakasz összefüggéseit ismerjük, valamint a szent szó jelentését „Istennek elkülönítettként” értelmezzük, ahogyan a Szentírás is használja,¹³ úgy válik világossá, hogy nem ellentmondás, hanem a hadakozásra, a kereszténység védelmére való kiválasztottság pecsétje ez, noha az azt végzők sok szempontból bűnösök, méltatlanok lennének (ahogy ezt Balassi életében is láthatjuk), azonban egyedül Krisztus az, aki megadhatja azt a vitézi erényt, mely alkalmassá tesz minderre. Ahogyan a *Hymnus secundus* címe alatti latin jelmondatban is meghirdeti Balassi fohászának „programját”: második himnusza a Fiúistenhez szól vitézi erény elnyerése céljából. Első három himnuszában erős dogmatikai egység működik, mely megeremti a kohéziót fohászai között, melyek a Szentháromság Isten egy-egy személyét szólítják meg. Azon egységesség, mellyel a második himnusz a Szentháromság-himnusz darabjai közé illeszkedik, – noha ritmikailag, verstanilag egymástól eltérő ez a három, valószínűsíthetőleg eltérő időben született mű – abban a teológiai hozzáállásban gyökerezik, mellyel Balassi megújítja az Istenről alkotott „képünket”. Művei sikeres kísérletek egy hasonlóság nélküli képi Szentháromság-ábrázolásra,¹⁴ így nem vétenek a második parancsolatban írtak ellen.¹⁵ Míg a *Hymnus primus*-ban az Atyaistent legjellemzőbb attribútumán keresztül ragadja meg, vagyis teremtőként, addig a Fiúisten esetében merészen lecseréli annak általános jelölőjét (Megváltó) egy kevésbé megszokott – ám a korban nem hagyomány nélküli – jelre, vagyis egy erőskező vitéz katonára.

Mind az Ó-, mind az Újszövetség motívumrendszerében megjelenik már a katonai, hadviselési motívum: a kiválasztott népnek hadat viselni Isten parancsa szerint kellett,¹⁶ valamint Isten, mint a nép királya, az izraeli királyság korát megelőzően viselte nem csak a kizárólagos vallási vezető szerepét, de a politikait is. Ezen felül pedig, az Újszövetség könyvei között Pál apostol használja számtalan ponton a hadviselés motívumait.¹⁷ Azonban azt, hogy magát az isteni személyt azonosítsuk egy vitézzel, még a zsoltáros Dávidnál sem találjuk. Megjelennek ugyan egy ostromhoz szükséges tábor elemei: az Úr pajzs,¹⁸ kőszikla, védővár és menedék,¹⁹ akinek erős karja hatalmas tetteket visz véghez, népének ellenségeit győzi le.²⁰ Mindez, vagyis az *athleta Christi* fogalma csupán a későbbiekben, legelőször az ókeresztény korban bontakozott ki, majd az évszázadok során különböző kontextusokba kerülve végül a

¹³ Lásd *Bibliái nevek és fogalmak*, Budapest, Primo Kiadó, 1988, 228., „szentség” szócikk alatt; Vö. 4Móz 15,40–41; 5Móz 7,6; Mk 1,24.

¹⁴ ÖTVÖS Péter – SZILASI László – VADAI István: Balassi Bálint: Hymni tres ad Sacrosanctam Trinitatem: három himnusz a legszentebb Háromsághoz, *Tiszatáj*, LVIII. évfolyam, 2004/10, 42.

¹⁵ 2Móz 20,4: „Ne csinálj magadnak faragott képet, és semmi hasonlót azokhoz, a melyek fenn az égben, vagy a melyek alant a földön, vagy a melyek a vizekben a föld alatt vannak.”

¹⁶ 5Móz 20.

¹⁷ Lásd Ef 6-ban a lélek fegyverzetéről írottakat.

¹⁸ Zsolt 47,10: „Népek fejedelmei gyülekeztek össze, mint Ábrahám Istenének népe, mert Istené a földnek pajzsai; magasságos ő igen!”

¹⁹ Zsolt 31,4: „Mert kősziklám és védőváram vagy te; vezess hát engem a te nevedért és vezérelj engemet.”

²⁰ Zsolt 89,11: „Te rontád meg Égyiptomot mintegy átdöföttet; erős karoddal elszélesztetted ellenségeidet.”

16. század folyamán az iszlám ellenes harcok megnövekedésével, valamint a reformáció sorsértelmezésének etikája hatására vált a ma ismert formájában teljessé.²¹

Az „uraknak Ura”, ahogy az Ó-,²² és Újszövetség²³ is hivatkozik rá, szinte keretезve a *Biblia* könyveit, azonban két helyen, először Mózes győzelmi énekében,²⁴ majd Jeremiás próféta könyvében jelenik meg erős vitézként egy-egy mondat, kép erejéig.²⁵ Ahogy a Vörös-tengeren átkelő, hatalmas csodákat megélő Mózes szívéből túlsordul a hála Istene tetteit látva, és felkiált, „Vitéz harcos az Úr; az ő neve Jehova!”²⁶, úgy kiáltja Balassi is világnak Jézusról szóló hitvallását a *Hymnus secundus*-ban, a lelkes direktség helyett egy egész művön át kibontva ezen metaforát. Mint azt tudjuk, a *Zsoltárok könyvében* helyet kapott egy a hagyomány szerint Mózesnek tulajdonítható zsoltár (90. zsoltár), és Balassi költészetének elemzésekor gyakorta hozzák fel hivatkozási alapnak a *Zsoltárokat*, azonban azoknak minduntalan dávidi hagyományát hangoztatják irodalomtörténeti tanulmányokban.²⁷ Nem állíthatom bizton, hogy Balassi a zsoltárhagyomány mellett Mózes énekéből is merít, azonban annak gondolatisága, ismeretével fennálló kapcsolat látszik kirajzolódni a művelt reneszánsz alkotó metaforája megalkotásában. Életműve alapján annyi bizonyos, hogy már maga Balassi Bálint is párhuzamba állította életét Dáviddal, s mint mindig, így nyer az általános irodalmi ihlet nála itt is egyéni színezetet, élményszerű jelentést: saját életéhez hasonlította az énekszerző király életét.²⁸ Akárhonnan is nézzük, a zsoltárszerző igaz király és a messiási küldetéssel felruházott törvényhozó próféta, mindkettő meglehetősen erős ószövetségi Krisztus-előkép.

A *Hymnus secundus* motívumrendszerének értelmezésekor az egyházi és világi szimbólumrendszer nem párhuzamosan, hanem egyszerre, egybefonódva működik, ahogy a kor protestáns irodalmában az Izráel népe – magyar nemzet sorspárhuzama is.²⁹ A mű egésze tehát egyetlen metafora, melyben Krisztushoz nem teológiai tételekben közelít

²¹ Lásd erről bővebben BITSKEY István: Az *Athleta Christi* eszménye a végvári harcokban, in BERCZ Máttyás – BUJDOSNÉ PAP Györgyi – PETERCSÁK Tivadar (szerk.): *Végvár és mentalitás a kora újkoriban Európában*, Eger, Dobó István Vármúzeum, *Studia Agriensia* 31, 2015, 65–77.

²² 5Mózes 10,17: „Mert az Úr, a ti Istenetek, isteneknek Istene, és uraknak Ura; nagy, hatalmas és rettenetes Isten, aki nem személyválogató, sem ajándékot el nem fogad.”

²³ Jel 17,14: „Ezek a Bárány ellen viaskodnak, és a Bárány meggyőzi őket, mert uraknak Ura és királyoknak Királya; és az ő vele való hivatalosok és választottak és hívek is.”

²⁴ 2Mózes 15,1–19.

²⁵ Jer 20,11.

²⁶ 2Móz 15,3 vagy ahogy a latin Vulgata fordításban szerepel: „Dominus quasi vir puginator, Omnipotens nomen ejus” – ahol a *vir* jelentése lehet férfi vagy harcos, a *puginator* pedig harcoló, küzdő.

²⁷ Vö. ECKHARDT Sándor: *Balassi Bálint*, Budapest, Balassi Kiadó, 2004, 195–200.; KÖSZEGHY: i. m., 314–319, 332–342.

²⁸ ECKHARDT: i. m., 198.

²⁹ Vö. DIENES Dénes: Farkas András: „Az zsidó és magyar nemzetéről” című műve teológiája és kortársi párhuzamai, *Sárospataki Füzetek*, XI. évfolyam, 2007/2, 65–78.; SZKHÁROSI HORVÁTH András 1547-es, *Az átokról* c. énekében Mózes átkozódását, a zsidó nép sorsát a magyarságra alkalmazza: „Ám Budáról az törökök igen prédikálnak, Nagy zengéssel mint az sáskák mireánk kiáltnak”.

Balassi, hanem a Megváltó Jézust az élet mindennapi valóságának, ti. a végvári vitéz élet helyzetében énekli meg himnuszában. Ez a hangnem újszerű, friss és egyedi szólamként szólalhat meg a reneszánsz kori Magyarországon, egy olyan megtermékenyítően ható hangnemként melyet eddig csupán zárványokban hallhattunk megjelenni eddig korai zsolnárköltészetünk tradícióiban, így például Batizi Andrásnál³⁰ vagy Szkhárosinál. Újszerűségét azonban nem pusztán a szimbólumrendszer adja, hanem a Balassi által megüthet hangnem, vagyis a Krisztusról való beszédmód azon egyedi módja, melyet egy olyan korban használ, amikor a magyar bibliatradícióban még nem volt kiforrva, milyen képekkel lehet meghatározni a Szentháromság Istent.

A művet retorikai szempontból vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Balassi ezen szövege egy lépés az Istenről való beszéd tételes dogmatika terepéről a retorikára történő áthelyezése felé. Legelső és legszembetűnőbb jele ennek, hogy nem a mű első sora annak címadója, ahogy a kor címadási szokásai is diktálták. A latin nyelvű cím egyrészt kijelöli a műfajt – himnusz, tehát a vallásos költészet egyik legősibb formája, költői és liturgikus műfajú, az Istent, isteni hármasság személyeinek egyikét megszólító, őt dicsőítő, hozzá segítségért fohászoló imádság, – másrészt pedig füzérbe kapcsolja azzal a sorszámmal, mely helyet kapott a címben. Alcíme magyarázó, témamejelölő jellegű: „Ad Deum filium, pro impetranda militari virtute”. Ezzel egyrészt bővebben magyarázza a címbéli sorszámnevet, másrészt, ahogy már korábban kifejtettem, Balassi nyilvánvalóvá teszi programját. Himnuszában nem Istenhez szól csak úgy általánosságban, hanem a Fiúistenhez, a Szentháromság második személyéhez intézi szavát.

Miután Balassi a költemény első strófájában megnevezi, megszólítja a Szentháromság második személyét, az ezt követő három versszakban narratív történetmesélést végez, melyben az ószövetségi hagyományokat tekinti hivatkozási alapjaként. Érveit elsősorban, és részletesebben kibontva Dávid és Góliát történetére alapozza a második strófában,³¹ majd említés szintjén azokat a bírákat (Jefte, Sámson, Gedeon), és héber szabadságharcosokat (Makkabeus, Judit) gyűjti egy csoportba a harmadik strófában, akiknek tettei valamiképp kiemelkedő hősi cselekedetek közé sorolhatók.

A negyedik versszakban már erősen metaforizálva tekint a jelenbe, és Krisztus jelenbeli tetteit veszi sorra mozaik-szerűen, kerülve minden konkrétumot, azonban remekül megragadva a párhuzamot az ószövetségi hősökkel:

„Most is vitézeknek te vagy bátor szívek,
kik véled dicsekednek,
De az kevélyeknek, kik mással kérkednek,
csak szégyenvallás helyek,
Mert kit te nem segísz, szíve, esze elvész,
hátat ad ellenségnek.”

³⁰ Lásd BATIZI András: *A drága és istenfélő vitéz Gedeonról szép história*, 1540. (Fennmaradt a Hoffgreff énekgyűjteményében.)

³¹ 1Sám 17-ben olvasható.

Az ötödik strófa, melyben ismét megszólítja, Istennek nevezi Jézust, szerkezeti, tropológiai határvonalként is olvasható, ugyanis egyszerre aposztrofikus, és egyszerre narratív módon jellemzi a végvári vitézek életmódját, katonai morálját. Ezen szellemiség kettős természetű, ugyanis, ahogy a hatodik versszakban bővebben is kifejti, egyszerre valósul meg általa a „szent nevedért” és „az szép tisztességért” erkölcsi ideálja.³²

A hetedik strófában történik Krisztus földi alakjának már-már direkt módon történő kiábrázolása, vitézként való azonosítása, hiszen, ha minden jellemzője, tehát fegyverei, „jó lova”, valamint elméjének, karjainak ereje és szívének bátorsága, tehát minden olyan érzelmi, értelmi, fizikai adottsága, mellyel rendelkezik, Krisztus adománya, akkor aki őt bántja, Krisztust bántja. Nem pusztán a középkorban népszerű *Miles Christi*-kép ez, hanem összetett metafora, ahogy Ötvös Péter is rámutat a *Hymnus secundus*-ról írt tanulmányában: „Gondoljuk csak meg: az érvelés alapja tulajdonképpen az, hogy összegezve metaforizálódó adományai révén Krisztus a beszélő figurájában öltött testet. [...] Igazi, elsősorban épp tropológiája által argumentatív erejű retorikai lelemény ez, amely ezúttal azáltal kerülül meg az Isteni személyek hasonlításán alapuló ábrázolásának tilalmát, hogy Krisztus alakját egy teljes fegyverzetű lovas katona (a beszélő) alakjában jeleníti meg.”³³

A *Hymnus secundus* nem csupán Krisztusról, hozzá szóló, őt magát megszólaltató imádság is ezenképpen. Olvasatomban *Krisztus-himnusz*,³⁴ hiszen, ha úgy tekintünk rá, hogy Pál apostol filippibeliekhez írott levelében megjelenő őskeresztény himnusz szövegéhez hasonlóan Balassié is egy olyan Krisztusról szól, „Aki, mikor Istennek formájában vala, nem tekintette zsákmánynak azt, hogy ő az Istennel egyenlő, Hanem önmagát megüresíté, szolgálai formát vévén föl, emberekhez hasonlóvá lévén...”³⁵

Balassinál ez a fajta azonosítás hiány nélküli: a vitézi erény, melynek elnyerése céljából született e himnusz, az Isteni felmagasztalás részévé válik ilyen módon, amit Krisztus is megszerzett a megváltásban, mikor „az Isten is felmagasztalá őt”.³⁶ A megalázott-megdicsoült, vitézi erényeket önmagában hordozó és vitézi erényeket a benne hívőkre ruházó Krisztus teljes dicsőségében megjelenik, ahogy azt a páli levél tizenegyedik versében is olvashatjuk, abban, ahogy „minden nyelv [meg]vallja, hogy Jézus Krisztus Úr az Atya Isten dicsőségére.” A kilencedik strófában elhangzó „Ez széles világnak téged hadnagyomnak / örömmel kiáltsalak” már ennek a „minden nyelv vallja”-gesztus részének tekinthető, de erre felel még Balassi himnuszának nyolcadik strófájában remek retorikai érzékkel tett megisméltés is, mely pontosítja a nyitányban elhangzó „vigy, kérlek, vitézségre!” kérést, és kibontja azt.

Azt az elmét és bátorságot, amit az imént már felajánlott, Istentől, hadnagyától kéri, és önmagát már az Úr vitézének aposztrofálja, noha a mű latin jelmondatában az szerepel, hogy ezzel a himnusszal kíván *militari virtute*-ra szert tenni, vagyis a jót

³² ÖTVÖS – SZILASI – VADAI: i. m., 39.

³³ Uo., 40.

³⁴ Fil 2,2–11 verseiben olvasható őskeresztény himnusz.

³⁵ Fil 2,6–7.

³⁶ Fil 2,9.

megszerezni (*adeptio*). A kilencedik versszakban ehhez még a hála, felmagasztalás ígéretét is hozzáteszi, mely egy klasszikus bűnbánati-érvelési modellnél nem itt kapna helyet. Olyan érzés olvasni a himnusz egészét, mintha felborult volna a mű időrendje: úgy kéri a vitézséget, hogy azt már bírja, viszont mégis kéri Krisztustól, hiszen szüksége van rá, még nem az övé.

Jól láthatóvá válik, hogy ezzel a formával annak a klasszikus bűnbánati-modellnek a gyakorlati sorrendje is megfordul, mely Balassinál a Bornemisza Péter-féle hatáson alapul.³⁷ Mégis, nem ezt a bravúros retorikai fogást tartom legszembeütőbbnek a *Hymnus secundus* szövegjátékát vizsgálva, hanem a szöveg azon vonását, hogy mennyire a megélt, valóságos emberi magatartás tapasztalata a mozgatórugója retorikájának. Nem csak a katonák magatartásáról van szó, hanem a hétköznapi emberekéről is. Reformátusként Isten mindenható kegyelmébe kapaszkodva egyedüli érvünk Krisztus, ahogy Balassi egyedüli érve is. Bezárul a kör, Jézus, aki megtöri az időrendet azzal, hogy „minden ő általa lett és nála nélkül semmi sem lett, ami lett”,³⁸ és mégis később láttuk meg, mint az Atyát, akit nem láthatunk soha ebben az életben, azonban ígéretünk van arra, hogy egykor majd jelenlétében élhessünk.

A kálvinista Balassi

A 16. századi magyarság körében már nem volt immár ismeretlen az anyanyelvi Szentírásszöveg: prédikációkban, áhítatokban, tanításokban akkor is hallhatták, ha nem forgatták személyesen a Bibliát. A bibliai motívumok használata és értése, szimbolikájának alkalmazása tehát a reneszánsz-kori műveltségen túl a mindennapokba is begyűrűzött, hivatkozási alapnak számított. Balassi Bálint húsz „Istenhez való énekeit” ismerhetjük, ezek közül tíz a *Balassa-kódex* másolója szerint „más könyvben vannak”, kilenc pedig a kódexben kapott helyet. Ezek között találjuk a Szentháromság-hoz írt három himnuszt is, LXVI–LXVIII. számjelzéssel (melynek szándékoltóságáról irodalomtörténeti egyet nem értékek vannak).³⁹

A *Hymnus secundus* kötetben elhelyezve az „Ennéhány Istenhez való énekek, kiket a psalmusokból is, magától is szerzett” másolói megjegyzést követően kapott helyet a *Balassa-kódex*ben. Ezen mondat nem csupán a műfajt jelöli ki, de a hagyományt is egyértelműen, ugyanis Balassi ezen szövege, ahogy a kor protestáns költészete is, egyértelműen ószövetségi hagyományokból táplálkozik, így annak szimbólumai, utalásrendszere, mitológiája is szervesen a Bibliába ágyazott. Ezek az ószövetségi vonatkozások nem csupán alakok szintjén jelennek meg, de igen erősen a zsolttáros szöveghagyományt idézik. Balassi istenes költészetéről elmondható, hogy kivétel nélkül könyörgések és imák, melyeket áthat az a személyes hangvétel, mely a bibliai zsolttárosok sajátja. Balassi több zsolttárparafrazist is készített élete során (ezek közül öt

³⁷ Vö. Győri L.: i. m., 86.; Ötvös – Szilasi – Vadai: i. m., 42.; Eckhardt: i. m., 198.

³⁸ Jn 1,3.

³⁹ Lásd Horváth Iván Ballasiról írt fejezetét in Tóth Tünde (szerk.): *Alkotói portrék a magyar irodalomból*, Budapest, ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1998.

maradt ránk), vannak olyan kutatók, akik feltételezik, hogy a *Zsoltárok könyvének* teljes „fordítását” el akarta végezni,⁴⁰ az azonban bizonyos, hogy a zsoltáros képhasználat mindegyik istenes versében intenzív, nem csupán a zsoltár-átiratokban.

Rimay János is ekképpen látta a zsoltárfordító Balassi Bálintot, az alig két hónap különbséggel⁴¹ odaveszett Balassi-testvérek halálának második évfordulójára 1596-ban Vizsolyban kiadott versgyűjteményben.⁴² A reá emlékező, életének és halálának emléket állító gondosan összegyűjtött⁴³ művekben két igen részletesen kidolgozott leírást olvashatunk: az egyiket Balassi zászlajáról, mellyel utoljára vonult ki az ostrom során, a másikat pedig koporsójáról. Roppant élethű az a leírás, mellyel a magyar nyelvű gyászversgyűjtemény tanítvány-szerzője bemutatja az Esztergom alá „meghalni érkező” mesterét, különös gonddal leírva milyen volt az ő „fejér vörfolyes kamokából csináltatott zászlója, kin hárfájával Dávid király vagyon térdén telepedve, öszvefogott s felemelt két kezeivel írva.”⁴⁴ Vagyis anyagában kocka mintás tiszta fehér damaszt zászlajára festve a bűnbánó testtartásban Istennel személyes párbeszédet folytató zsoltáros király képét festette, mintegy kifejezve önmagát.

Izgalmas belemélyedni az ábrázolás összetettségébe, ugyanis a zászlóra festett alak térdelő testhelyzetben van ugyan, de nem a klasszikus keresztény hagyomány szerint imádkozó testtartásban. Azzal, hogy karjait egyszerre emeli fel, illetve kulcsolja össze, szépen egybeforrasztja az ábrázolást készítő a zsidó, a korai keresztény és a reformáció korabeli keresztény ima-hagyományt: az ószövetségi időkben felemelt kezekkel mondtak áldást,⁴⁵ az apostoli korban is így könyörögtek,⁴⁶ a reformáció idejében pedig már térdelve, összekulcsolt kezekkel.

A zászló szimbolikáját tovább vizsgálva az is kiderül, hogy nem Balassi hadi jelvénye kerül itt Rimay által leírásra – hiszen a 16. század törökellenes harcaiban a katonai zászlók merőben eltértek ettől, ugyanis fő funkciójuk az egyes alakulatok

⁴⁰ FERENCZI Zoltán (szerk.): *A magyar irodalom története 1900-ig*, Budapest, Atheneum Kiadó, 1913, 111.

⁴¹ Balassi Bálint május 30-án, pünkösdhétfőn halt meg – ECKHARDT Sándor (szerk.): *Balassi Bálint Összes Művei II.: prózai művek, egyéb iratok*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.; BARANYAI DECSI János: *Baranyai Decsi János Magyar históriája*, Ford. KULCSÁR Péter, Budapest, Európa – Helikon, 1982, 141.; Öccse, Ferenc július 17-én, más források szerint 22-én veszett oda a tatárral vívott harcban – SZEPSI LACZKÓ Máté: *Emlékezetre való dolgoknak rövid megjegyzései*, Kolozsvár, Mikó Imre kiadása, *Erdélyi történelmi adatok. III.*, 1858.; ECKHARDT: *Balassi Bálint Összes Művei II.*, 150.

⁴² RIMAY János: *Epicédium a Balassi fivérekről, Bálint és Ferenc halálára*, Hasonmás kiad. Szerk. Ács Pál, Budapest, Balassi Kiadó, 1994.

⁴³ ÁCS rámutat, hogy bár a versfűzér szerzője Rimay, a kiadás tudta nélkül történhetett és nem az ő elképzelései szerint lett összeállítva: a Mantskovit Bálint nyomdájában megjelent kiadvány megrendelője nagy valószínűséggel Rákóczi Zsigmond, a későbbi erdélyi fejedelem, lehetett. Vö. RIMAY: i. m., előszó.

⁴⁴ ÁCS Pál (szerk.): *Rimay János Írásai*, Budapest, Balassi Kiadó, 1992, 20.

⁴⁵ Neh 8,6: „És áldá Ezdrás az Urat, a nagy Istent, és felele rá az egész nép felemelt kezekkel: Ámen! Ámen! És meghajtván magukat, leborulának az Úr előtt arccal a földre.”

⁴⁶ 1Tim 2,8: „Akarom azért, hogy imádkozzanak a férfiak minden helyen, tiszta kezeket emelvén föl harag és versengés nélkül.”

megkülönböztetése volt, – hanem annak halotti lobogója.⁴⁷ Mindez nem csak azért egyedi eset, mert ha történeti leírásként tekintenénk a jelenetre, azt jelentené, hogy Balassi meghalni halotti zászlójával indulna, hanem azért is, mert a korabeli temetési zászlókon általában a megfeszített Krisztus volt megtalálható, az előtte térdeplő halottal.⁴⁸ Kőszeghy rámutat annak kérdésességére, hogy vajon Rimay mindezt látta-e személyesen, vagy csupán emlékéllítés gyanánt mossa így egybe ezt az ábrázolást a Balassiról való emlékezetben.⁴⁹

Ács Pál az *Epicédium*ról írott mélyenszántó tanulmányában ehhez a kérdéshez hozza fel igencsak figyelemre méltó meglátását, miszerint Rimay leírásában a tárgyaknak és a megénekelteknél nem a történelmi hitelességet kell nézni, ugyanis „ez a hely nem az esztergomi tábor, nem is a Debrecen környéki csatatér, ahol a hősök meghaltak, hanem olyan terület, ahol a múlt és a jövő összeér, ahol a valóság és a képzelet egybeforr...”⁵⁰ Ilyen módon tehát a már halott, megdicsőült Balassitól köszön el úgy Rimay, mint élő vitéztől.

Tovább mennék ezen gondolat nyomán. Hiszen ez a terület nem csupán egy képzelet és valóság határán táncoló fiktív tér, hanem nagyon is valóságos és létező tér. Mert nem a múlt és a jövő ér össze énekében elsősorban, hanem ég és föld. Élő hitű, keresztény olvasatomban nincs, és nem lehet másképp. Mindezek figyelembevételére pedig a legelevenebb bizonyítékává lehet annak, hogy az ostromban sebesülést kapott, majd „az barbélyok gondviséletlenségek miá meg holt”⁵¹ Balassi a vers írásának jelenében, és így a mi jelenünkben is, nem pusztán egy elhalt portest: „Én vagyok a feltámadás és az élet: aki hisz én bennem, ha meghal is, él; És aki csak él és hisz én bennem, soha meg nem hal. Hiszed-é ezt?”⁵² – kérdezi Jézus a halott, és hamarosan általa feltámasztott Lázár sírjához igyekezve annak testvérét, Mártát. Mintha ezt kérdezné Rimay is tőlünk ábrázolásával, ezzel is tovább folytatva Balassi *christianizálását*. Még hozzá olyan módon, hogy nem költői eszközeivel fogalmazza meg annak krónikáját, hanem a régmúlt idők történelmi elemeiből és hitének valóságából építi énekét – megjegyzem, sok esetben azon dallamra, melyen Balassi művei megszólaltak:⁵³

„Régi vitéz király, Dávid méltán hadnagyom,
Mert ő életében részem sokképpen vagyok,
Számkivetettséggel, szántalan ínséggel
Illhetem hozzá nagyon.

⁴⁷ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: Balassi Bálint halála, in RIMAY, i. m., 79.

⁴⁸ SZABÓ Péter: *A végtiszesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*, Budapest, Magvető, 1989, 76–81.

⁴⁹ KŐSZEGHY: i. m., 323–324.

⁵⁰ ÁCS Pál: „Egy út készítettik”, Balassi Bálint apoteózisa Rimay János *Epicédiumában*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, CIX. évfolyam, 2005/2–3, 208.

⁵¹ ECKHARDT: *Balassi Bálint Összes Művei*, 150.

⁵² Jn 11,25–26.

⁵³ Az idézett vers a *Bocsásd meg Úr Isten, ifjúságomnak vétékét* kezdetű vers dallamára, a gyászversgyűjtemény *Hadvezérlő Pallás* kezdetű énekének nótajelzése pedig az általam elemzett *Hymnus secundus* maga.

Óvéle emelvén ég felé fel kezemet,
Zsoltárát éneklem, hogy bocsásd meg vétkeket;
Áldj is jó voltodból, végy ki sok gondomból,
Rémíts ellenségemet.”⁵⁴

Dávidi és egyszersmind krisztusi vonásokkal ruházza fel ezzel Rimay az elhunytat, az analógia pedig tagadhatatlan. Balassinak valóban „sokféleképpen vagyon” osztályrésze az Isten szíve szerinti király sorsában, és joggal mondathatja ki vele Rimay, hogy „illhetem hozzá [Dávidhoz] nagyon”: zaklatott bűnös életmódjával, kiválasztottság-tudatával, a bűnösök elleni harcban végzett elszántságával, valamint azzal is, hogy népe körében ő nevezhető az első lírai költőnek. Ezzel a gesztussal pedig bevégzi a vitéz hitvallásának élénk tárását, mely szerint Balassi nem más, mint Krisztus katonája, maga a magyar Dávid. Tehát Balassi önmagáról írott, kortársai, vagy az utána következők vissza- és ráemlékezéseit vizsgálva kirajzolódik előttünk, hogy a róla alkotott képünk krisztusi voltának legőszintébb megnyilvánulásai nem abból fakadnak, kik miképpen próbálták őt láttatni az elmúlt korokban – legyenek azok teológusok, vagy irodalomtörténészek, történészek, – sokkal inkább abból, miképpen tekintett ő magára az Úr szemzőgéből.

Balassi az Ószövetségben átívelően sorolja magát és korának katonáit Isten hős harcosai közé, olyan harcosok közé, mint Gedeon, Sámson vagy maga Dávid király a *Hymnus secundus*ban. Mindannyian Krisztustól kapják a vitézséget, ez hozza létre a közösséget egymással, velünk és velük. Seregükben „[k]irályi zászlók lobognak”, és nem pusztán a Rimay által megénekelt Dávidot ábrázoló királyi lobogó: Krisztus-képű hadi jelvény ez, hiszen korokon átívelően is a bűnök miatt megcsorbult istenképűség helyreállítását hirdeti a Balassi által megénekelt katonai morál. Jézus nevét hirdetni, azért bátorsággal kiállni,⁵⁵ – ez az Isten hatalmának, uralmának kiterjesztésének egyetlen módja. Nem a magunk ideig való hatalmaskodása, hanem Isten örökkévaló hatalmáé. Az erős protestáns alapokkal rendelkező Balassinál, ahogy nálunk, kései hitvalló társainál is a megváltó kegyelem miatt lehetséges mindez egyedül. Így ér össze a csapongó, lázas élet, az Isten országával – egyedül Krisztus kegyelméből.⁵⁶ *Sola Gratia*.

Érdeemesnek tartom, hogy rövid kitekintést végezzek Balassi felekezeti hovatartozásának megítéléséről és annak emlékezetéről, – és nem feltétlenül pusztán a lutheránus-jezsuita horizonton. Ahogyan azt már említettem, tanítómestere, Bornemiza Péter evangélikus meggyőződésében megingathatatlannak bizonyuló alakja volt

⁵⁴ *Bocsásd Szent Lelkedet égből, Úr Isten* kezdetű vers, melynek versfőiben „BALASSIOS FRATRES RIMAI DECORAT”, vagyis „a Balassi fivéreket felékesítette Rimay” olvasható. Vö. RIMAY: i. m., 23.

⁵⁵ Fil 2,10: „Hogy a Jézus nevére minden térd meghajoljon, mennyieieké, földieké és föld alatt valóké.”

⁵⁶ Mt 21,31–32: „Monda nekik Jézus: Bizony mondom néktek: A vámszedők és a parázna nők megelőznek titeket az Isten országában. Mert eljött hozzátok János, az igazság útján, és nem hittetek néki, a vámszedők és a parázna nők pedig hittek néki; ti pedig, a kik ezt láttátok, azután sem tértetek meg, hogy hittetek volna néki.”

az, aki a hitbéli-tudásbéli nevelésének alapvetéseit megadta Balassinak. A Balassiak azonban nem tekinthetők olyan módon kizárólagosan lutheránusnak, ahogyan ma az evangélikusokat tekintenénk, ahogyan ebben a korban sem beszélhetünk teológiailag letisztult lutheránusokról, sokkal inkább a lutheri tanoktól megelevenített hívőkről. És ezt sem konstans, élethosszig tartó módon.

Szentmártoni Szabó Géza a római Hungarológiai Kongresszuson tartott előadásában egyenesen úgy vélte, hogy az 1570-es évekre a Balassi család a helvét irányú reformáció tanait követte immáron.⁵⁷ Mindezt többek között a Balassi ifjúkorában Bornemisza felügyelete alatt fordított *Füves könyvecskének* Krakóban kiadott változatának stílusbeli és teológiai nyelvhasználatbeli különbségeire alapozza,⁵⁸ melyben az úrvacsoráról német nyelven megfogalmazottakat hangolta fordításában át hol a zwingliánus hol nyomokban ortodox kálvinista úrvacsora-felfogás szellemében. A család Méliusz Juhász Péterhez fűződő viszonya miatt ezen kriptokálvinista-kálvinista hatás is feltételezhető Balassi fordításában, azonban⁵⁹ dogmatikailag egyértelműen meghatározni protestáns meggyőződésének minőségét nagy hiba volna, már a pusztán szándékot tekintve is. Egyrészt a rendelkezésünkre álló kevés bizonyíték miatt, másrészt a reformáció ezen korának sajátosságai miatt. Annyi bizonyos tehát, hogy teológus-tanítójától hite lutheri alapokat kapott, majd a kálvinista, zwingliánus eszmék termékenyítették meg nem csak költészetét, de személyes hitét is.

Rimay szerint a svájci teológus Théodore de Bèze (1519–1605) zsoltárekverseiből fordította halálos ágyán annak 51. zsoltárról írott parafrázisát, mely kezdősora után a *Végtelen irgalmú* címet kapta. „Ezt a psalmust az Béza verseiből ő maga fordította ki csak halála előtt való betegségébe.” – vallja Rimay a *Balassi-epicédium* egyik jegyzetében.⁶⁰ A bűnbánati zsoltár – nem meglepően, – Dávid zsoltára. Azokból az időkből, „mikor ő hozzá ment Nátán, a próféta, minekutána Bethsabéval vétkezett.”⁶¹ Balassi Bálint lenyűgöző módon szövi egybe a zsoltáros állapotát az ő saját testi és lelki valóságának állapotával, méghozzá olyan módon, hogy megmarad egy szinte szigorúan fordításként vett parafrázéálásnál. Ahogyan azt Rimay tudósításából tudhatjuk, Balassi ekkor „nagy sebbel sérelmes”, azonban énekében ezt a kifejezést lelkére alkalmazza, ahogy az elfertőződött eleven seb képeit is bűneiben gyöttrődő lelkiállapotára. A kegyelem az, ami mind Dávidnál, mind Balassinál tovább lendít a pusztán bűnbánaton, hiszen, ahogy a negyedik strófában is vallja: „Ha érdemem szerint reám eresztesz kint, veszek, s jaj, hová legyek?”

Egy másik tanú, Balassi gyóntatópapja, a jezsuita Dobokay Sándor feljegyzése szerint a Római levélből kölcsönzött szavakkal búcsúzott a világtól a haldokló végvári

⁵⁷ Kőszeghy idézi őt kötetében – Vö. KŐSZEGHY: i. m., 420.

⁵⁸ Lásd erről bővebben SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza – SZELESTEI NAGY László: Töredékek Csáktornyai János műhelyéből (Debrecen, 1593.), *Magyar Könyvszemle*, XCVI. évfolyam, 1980/3, 301–308.

⁵⁹ Vö. MÉLIUSZ JUHÁSZ Péter: *A kereszténynek nyomorúságokban való vigasztalásoknak és könyörgéseknek igaz módja* című könyvének előszavával, in RMNy I., 183.

⁶⁰ Lásd RIMAY: i. m., 31.

⁶¹ Zsolt 51,2.

katonája: „Christus mortuus est pro me, et ego diffidam? Tuus miles fui, Domine, tua castra sequutus sum. Krisztus (úgymond) megholt énérettem, és én hogy kételkedjem? Te katonád voltam, Uram, és az Te seregedben jártam.”⁶² Ahogy Kőszeghy rámutat,⁶³ ezen gondolatmenet leginkább a *Vulgata* Római levelének 5. részének 8. versében megfogalmazottakkal rokonítható: „Az Isten pedig a mi hozzánk való szerelmét abban mutatta meg, hogy mikor még bűnösök voltunk, Krisztus éretünk meghalt.” Ugyanakkor arra is rámutat, hogy a „Tuus miles fui” erősen, ráadásul többszörösen jezsuita kötődésű. Egyfelől Loyolai Szent Ignác jelmondatához,⁶⁴ másrészt a *miles Christi* jezsuita önmegnevezéshez köthető. Ez is, ahogyan a protestáns emlékében megőrzött Rimay „festette” Balassi-kép, csak tovább fokozza a költő *christianizálódását*.

Noha indirekt módon, de egy igencsak ellenséges hang is bizonyítja Balassi hitvalló életét. Fejtegetésem nem volna teljes értékű azonban, ha ezek mellett a hazai tanúk mellett ne szólaltatnám meg a német Nikolaus Gabelmann,⁶⁵ I. Rudolf megbízott hadtörténetírójának „pártatlan” kommentárját is. Nem olyan értelemben pártatlannak vett, hogy szempontját objektívnak gondolhatnánk, azonban sokat elárul az, ahogyan ez az idegen Balassit megnevezi. Szándékában ugyanis nincs ott a magyar irodalomtörténetet alakító és feljegyző kortársak hangja, hanem egy olyan külső szemlélő, zsoldoskatonája hangja, aki nem az említett kortársaknál jobban, de azok idealizáló szándékától mentesen látta, láttatta Balassit – mondhatni, már-már ellenséges szándékkal. „Perierunt Valentinus Balassi homo Ungarus sed impius.” – jegyezte fel június 3-i dátummal, vagyis – „Meghalt Balassi Bálint, magyar, de istentelen.”⁶⁶ Az az Edmund Campion, akinek *Tíz okok* című művét a jezsuita emlékezet szerint Balassi utolsó éveiben magyarította, a protestánsokat nevezte *impius*-nak, vagyis istentelennek. Ilyen értelemben tehát, a magyarországi hitvitákban is résztvevő Gabelmann vádolhatta *impius*-sággal a halott Balassit.

Láthatjuk, hogy amennyire életében, úgy halálában és az azt követő róla szóló emlékezetben is legalább annyira sokféle módon lett megmértetve Balassi Bálint. Megmértetett, de könnyűnek semmiféleképpen nem találtatott. Azt pedig mindezek ismeretében bátran vallom, hogy az a Balassi, aki a Szentháromsághoz írt himnuszában önmagát vitézként definiálva Krisztust is, mint vitézlő katonát szólítja meg, hogy Őt, harcostársát „ez széles világnak” hadnagyának örömmel kiálthassa, „most

⁶² GROSZ Artúr: Balassi Bálint utolsó napjai, *Irodalomtörténeti Közlemények*, LXII. évfolyam, 1958/4, 525–526.

⁶³ Lásd KŐSZEGHY: i. m., 334., 3. lábjegyzetben.

⁶⁴ „Totos Tuus ego sum”, vagyis „Teljességgel Tied vagyok”.

⁶⁵ Nikolaus Gabelmann, pedagógus, hadtörténetíró, aki jelen volt a törökök ellen vívott háború több ütközeténél. Két évvel Balassi után, 1596-ban esett el a mezőkeresztesi csatában.

⁶⁶ TAKÁTS Sándor: *Régi idők, régi emberek*, Budapest, Atheneum Kiadó, 1922, 159. Érdekes megfigyelni, hogy 1922-ben Takáts magyarbarát németként hivatkozik „Gabelmann mesterre”, aki „a magyar nemzetnek leghűbb és legigazibb barátja volt”. Interpretációjában az *impius* Balassi felett, mint pogány felett tett ítélet. Kőszeghy ezt másként értelmezi, szerinte a katolikusból protestánsná lett Balassit veti meg ezzel az elfogultságoktól nem mentes krónikás. Vö. KŐSZEGHY: i. m., 335.

él az Úr Istenben és az ő szent fiába, a Jézus Kristusban, kitül szemtül-szembe hall és tanul immár véghetetlen örvendetes jókat.”⁶⁷

Írásom címében felvetett „vitézek vallása” kifejezés tehát nem csupán hangzatos szóösszetétel, vagy egy patinás, ám mára rég megkopott, „levitézett” elgondolás egy rég letűnt korból, hanem vallomás: egy ma is ható, korunkban is jelenlévő meg tapasztalásról tett hitvallás. A velünk harcoló, mellettünk álló Krisztustól bátran kérhetünk segítséget és bűnbocsánatot, hiszen hozzánk hasonló formában élt itt a földön és van velünk mindennapjainkban, – ahogy Balassi is megjelenítette a *Hymnus secundus* strófáiban, – erről mindannyiunknak tapasztalata lehet Istennel személyes kapcsolatban élő gyermekeként. Mindennapos tapasztalat és feladat, harc is egyszerre.

Abstract

Soldiers' Creed – The Calvinist Reception of Bálint Balassi in Light of *Hymnus Secundus*

Bálint Balassi personifies Jesus Christ as a soldier of a border fortress in his sacred poem *Hymnus Secundus* which is unique in both Hungarian and world literature of the 16th century. Not only does Balassi's Christianisation happen in his sacred song but that of the reader's as well as his hymn drives the mechanism of the reading of the Holy Scripture, though it is not a sermon. The image of continuous absolution appears in Balassi's ethics that can also be seen in the logic of the poem's divided time structure: the *militari virtute* along with grace can only be understood in this continuity. The study also deals with attempts of placing Balassi in both the Catholic and Calvinist traditions, and, by examining the inner world of the text, the poem's relation to Reformation ideas is also presented. I find it possible to place Balassi in the Calvinist canon since concepts connected to the Reformation are powerfully present in his work: both in the rhetoric and theology of the text.

---

⁶⁷ Balassa Jánosné Sulyok Annáról, Balassi Bálint édesanyjáról írta ezt Bornemisza Péter posztilla-gyűjteményének első kötetében (1573. október 1. Sempte).

1932. Magyarország, Szenna. Református lelkész és családja egy ünnepnap délutánján.
(Forrás: Fortepan, képszám: 85052.)

)